

Aalborg Universitet

Med B&O i baghaven – den moderne fabriksby under lup

Gregersen, Helle Nissen

Published in:
Erhvervshistorisk Årbog

Creative Commons License
Ikke-specificeret

Publication date:
2020

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Gregersen, H. N. (2020). Med B&O i baghaven – den moderne fabriksby under lup. *Erhvervshistorisk Årbog*, 69(1-2), 92-113. <https://tidsskrift.dk/ea/article/view/123617/170614>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Med B&O i baghaven – den moderne fabriksby under lup

AF HELLE NISSEN GREGERSEN

Den moderne fabriksby undersøges i artiklen med udgangspunkt i boligområdet B&O-byen ved Struer. B&O-byen opstod omkring Bang & Olufsens første radiofabrik fra 1927 og voksede særligt i 1960-70'erne, hvor virksomheden også ekspanderede, og der kom mange tilflyttende medarbejdere til området. Jeg peger i artiklen på, at det levede liv og hverdagen kan bidrage med væsentlige karaktertræk til forståelsen af den moderne fabriksby, hvor et oplevet fællesskab og en immateriel kultur kan supplere de karakteristika, der typisk fremhæves ved fabriksbyer: Virksomheders aktive deltagelse i byplanlægningen og deres patriarkalske rolle i det omkringliggende samfund er forhold, der kendes fra 1800-tallets klassiske *company towns*, og som trækker tråde op til moderne fabriksbyer. Det ses for eksempel ved de markante virksomheder i Billund, Nordborg og Munkebo, der afslutningsvis perspektiveres til i artiklen. Det særlige ved B&O-byen er, at de typiske træk omkring byplanlægning og virksomhedens lokale rolle ikke viser sig tydeligt der. Undersøgelsen af netop B&O-byen gennem interviews med stedets beboere kan derfor være med til at tydeliggøre den rolle det levede liv og hverdagen kan have som et supplerende og væsentligt væsenstræk for den moderne fabriksby.

Indledning

I 1937 skrev den lokale forfatter Johannes Buchholtz om Bang & Olufsens (B&O's) grundlæggelse og bebyggelsen omkring den første radiofabrik på Struereghen:¹

Og saa er der hele den Radioby, som bleven til i Ly af Fabrikken. [...] Værkføreren byggede sig en Bungalow, saa fulgte Ingeniører, Arbejdere og den ene Direktør efter. Siden kom andre Folk, som gerne vilde bo i Sol og frisk Luft, men alligevel ikke alt for ensomt. Endelig rykkede Købmanden ind. Segelfos By om igen!

Buchholtz sammenligner her området med Knut Hamsuns fiktive 1800-talsby Segelfoss som et genkendeligt referencepunkt. Historien om fabrikssamfund og industrialisering er en velkendt narrativ i skønlitteraturen, men også i den historiske faglitteratur, hvor særligt de engelske *company towns* har nydt stor opmærksomhed, mens der i en dansk forskningskontekst er mindre at finde.² Bebyggelsen ved B&O blev først til med virksomheden i 1900-tallet og er derfor senere end både Segelfoss og den klassiske fabriksby. Radiobyen, der senere kom til at hedde B&O-byen, var en moderne fabriksby, der udviklede sig på andre præmisser og med andre karaktertræk.

I artiklen undersøges, hvordan relationer mellem virksomhed og by kan vise sig i den moderne fabriksby. Jeg argumenterer her for, at der var andre og mindre tydelige forbindelser end i de tidlige fabriksbyers planlægning og patriarkat, som derfor må afdækkes på anden vis. Den moderne fabriksbys kobling af fabrik og by kan afsøges i de sociale og kulturelle lag af livsførelsen på stederne; beboerne bliver centrale for forståelsen af fabriksbyernes forbindelse til virksomhederne, da stederne i øvrigt havde mange af de samme bebyggelsesmæssige udviklingstræk som andre by- og kvarterdannelser i samtiden. Gennem en analyse af B&O-byens

Helle Nissen Gregersen, f. 1987. Cand.mag. i Kulturhistorie fra Aarhus Universitet 2015. Museumsinspektør ved Struer Museum og ph.d.-stipendiat ved Aalborg Universitet.

udvikling og beretninger fra områdets beboere, viser jeg i artiklen, at den moderne fabriksby kan være konstitueret af beboernes hverdag og at der i deres oplevelser af og på stedet ses en forbindelse mellem fabrik og by, der ellers kan være utydelig i byudviklingen. Beboerne bliver således konstituerende for en tæt relation mellem hjemmet og arbejdet i den moderne fabriksby.³

B&O-byen var både oplagt og aparte som fabriksby; overordnet syntes den at være en oplagt fabriksby – navn og placering passede. Men ved nærmere eftersyn var der ikke de typiske strukturelle træk ved den klassiske fabriksbys sammenknytning af fabrik og by, som det ses i de følgende afsnit. Forbindelsen dukker dog op igen i nye former, der viser sig i den måde beboernes hverdag med arbejde og hjem udspillede sig. Dette vil være udgangspunkt i artiklens analyse af hverdagen og livet i bydelen. Afslutningsvis vil jeg ud fra undersøgelsen af B&O-byens materielle og immaterielle karakter, samt en kort inddragelse af tre andre moderne fabriksbyer forsøge at sætte den moderne fabriksby på begreb.

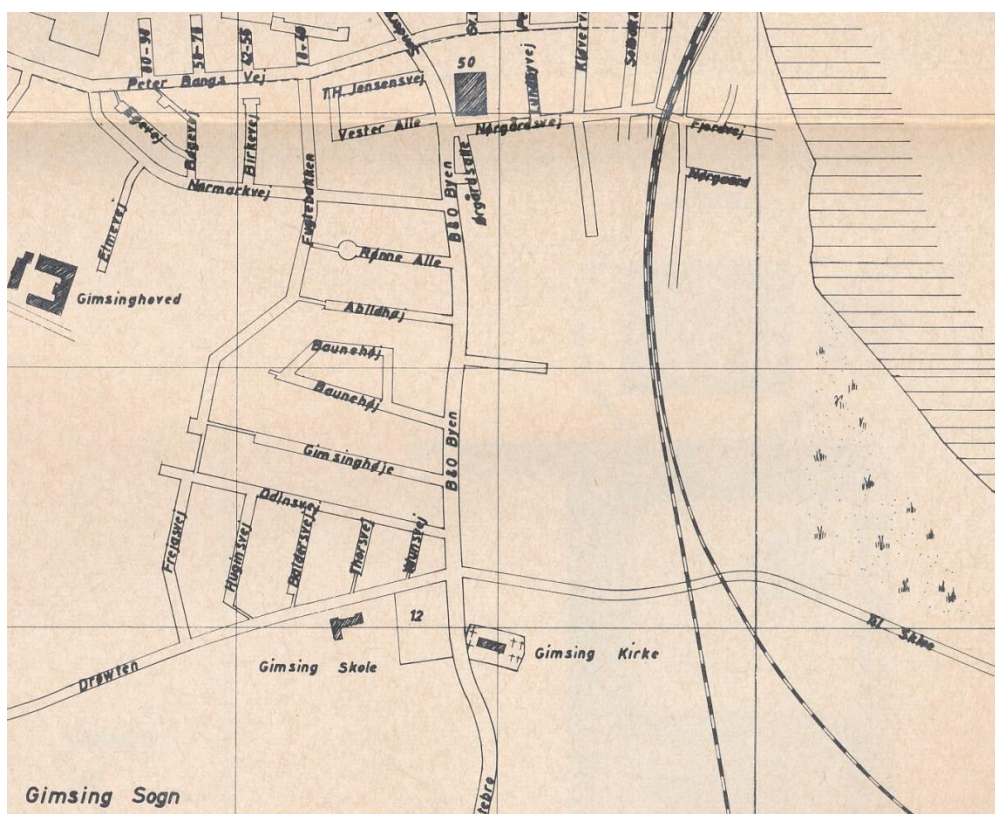
B&O-byen – begyndelse og bestemmelse

B&O byggede sin første fabrik i 1927 lige syd for kommunegrænsen med Struer Købstadskommune mod nord og landkommunen Gimsing mod syd. Et par år forinden havde de to unge ingeniører Svend Olufsen og Peter Bang startet deres virksomhed på familien Olufsens gods, Quistrup, men deres foretagende voksede sig hurtigt for stort til loftsværelset på ejendommen. Den første fabrik lå for sig selv omgivet af marker, men fik snart selskab af enkelte beboelsesejendomme i området. Grundlaget for et boligkvarter i Gimsing blev lagt med den første radiofabriks grundsten.

Bang & Olufsens første fabrik fra 1927. Fabrikken blev sprængt ved schalburgtage i 1945, hvorefter en ny fabrik blev bygget på samme grund. Foto: Struer Museum.

Betegnelsen *B&O-byen* antager flere betydninger i bydelens historie. Den var det officielle navn for første del af den vej, der gik forbi radiofabrikken fra Struer by mod landsbyen Hjerm; altså en administrativ og geografisk og dermed materiel bestemmelse af *B&O-byen*. Virksomheden fik i 1950'erne monteret bøjede jernskilte på lygtepælene langs vejen, hvor der stod *B&O-byen*.⁵ Vejnavnet blev omdøbt til Hjermvej i 1965, men navnet levede videre lokalt i aviser som en betegnelse for hele bydannelsen omkring *B&O-fabrikkerne* og altså stadig som en geografisk bestemmelse af *B&O-byen*.⁶ Som områdebetegnelse blev *B&O-byen* samt *Radiobyen* brugt af nogle beboere og i de lokale aviser. Nogle af beboerne, der er interviewet til dette studie, kunne ikke genkende til betegnelserne *B&O-byen* og *Radiobyen* og havde også selv brugt dem, men de fleste havde altid identificeret sig som *Gimsingboere*.⁷ Selvom mange af beboerne ikke brugte betegnelsen *B&O-byen*, tegner der sig alligevel en *B&O-by* i deres beretninger, som en immaterielt bestemt *B&O-by*, hvor virksomhed og hjem var knyttet sammen gennem hverdagens levevis. Jeg vender tilbage til denne immaterielle og oplevede by i forbindelse med beboernes beretninger. Med kommunesammenlægningen i 1970 og den bygningsmæssige sammensmeltning med resten af Struer blev bydelen mindre tydeligt som en selvstændig enklave, og betegnelsen *B&O-byen* synes at have mistet sin betydning – både materielt og immaterielt – inden 1980'erne var nået.

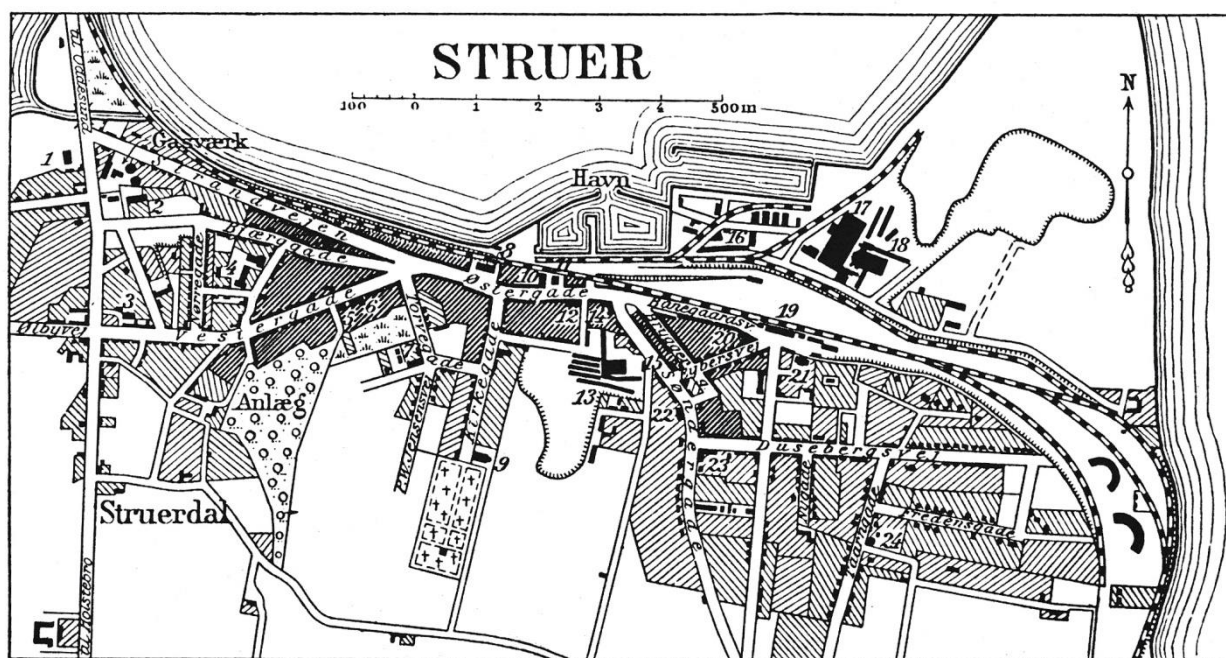
*På kortet ses vejen
B&O-byen ved
radiofabrikken i
Gimsing (her
markeret med nr. 50).
Kort: Struer Museum.*

Fabriksbyer i det 20. århundrede

Der findes en stor produktion af forskning om *company towns* i den angelsaksiske historieforskning, der undersøger enkeltbyer under 1800-tallets industrialisering og opbygningen af komplekse og komplette samfund omkring store virksomheder. Den amerikanske geograf J.D. Porteous giver en generel bestemmelse af disse samfund, der selvsagt er korrigeret, diskuteret og nuanceret, hvis man tager forskningsfeltet under nærmere betragtning: "... a settlement completely owned, built and operated by an individual or corporate entrepreneur."⁸ Company towns var planlagt, bygget, styret og ejet af virksomhederne, der sørgede for skole, infrastruktur, bolig, butikker, kirke – alle aspekter af tilværelsen. Porteous spåede i sin artikel fra 1970, at samfundene ikke havde en fremtid i den vestlige verden på grund af velfærdsstaternes politik og den øgede mobilitet, som luft- og motortrafik gav arbejderne i de ellers isolerede company towns.⁹ Company towns var i sin mest kategoriske form bestemt af planlægning og patriarkat fra virksomhedens side.

Et af de mest markante eksempler på 1800-tallets fabriksbyer i Danmark er Brede Værk, der både var samtidig med de britiske og amerikanske company towns og havde en lignende struktur.¹⁰ Moderne bydannelser i tilknytning til virksomheder i Danmark findes f.eks. i Munkebo, hvor Lindøværftet lå, i Billund med LEGO og i Nordborg på Als med Danfoss.¹¹ Jeg kommer nærmere ind på disse bebyggelser afslutningsvist. Fabriksbyer i Danmark er ofte behandlet i værker om enkelte virksomheders historie. I *Odense Staalskibsværft 1918-2012* om værftets historie og relation til det omkringliggende samfund konstaterer redaktørerne i indledningen, at: "Fabriksbyen er en næsten overset del af den danske industrialisering og betragtes hyppigt som et fænomen, som primært er knyttet til store fabrikker i den tidlige, engelske industrialisering."¹² Herefter tegnes en linje fra anlæggelsen af Frederiksværk i 1750'erne, over 1800-tallets tekstil-, glas- og papirindustrier til 1900-tallets store og mellemstore virksomheder, der har medført hele byer eller fabrikskvarterer omkring sig.

I denne artikel ønsker jeg at arbejde med forståelsen af sidstnævnte, som jeg kalder den moderne fabriksby. Der findes i den danske forskningslitteratur på feltet ikke en konsekvent begrebsbrug og pendant til det engelske *company town*. Jeg anvender her begrebet fabriksby om bebyggelserne, men også betegnelserne fabrikssamfund og virksomhedsbyer optræder i litteraturen. Den moderne fabriksby kan både henvise til kvarterer, selvstændige bydannelser og forstadsbebyggelser. Fælles for de moderne fabriksbyer, der findes forskning om i Danmark er, at byudviklingen på stederne ikke var isoleret fra den øvrige byudvikling i landet, men ofte udgjorde en blanding af samtidens generelle byudviklingstendenser og påvirkning fra områdets markante virksomhed. I de moderne fabriksbyer har etableringen af beboelsen i tæt tilknytning til virksomheden altså ikke været drevet af virksomhederne alene, men i samspil med den lokale kommune. Samtidig er der en forskellig grad af de klassiske fabriksbyers planlægning og patriarkalske strukturer til stede i de moderne, danske fabriksbyer.¹³ For at forstå de moderne fabriksbyer er det altså væsentligt at undersøge byernes overordnede strukturer med hensyn til virksomhedernes involvering, parter i planlægning og udvikling af bebyggelsen, og hvilke paralleller, der var til den øvrige byudvikling i landet. I det følgende undersøges disse strukturer for B&O-byen, for derefter at se nærmere på den hverdag, der også har knyttet fabrik og by sammen i den moderne fabriksby.

1. Vandværk
2. Epidemisygehus
3. Struer Bryghus
4. Kommuneskole
5. Teknisk Skole
6. Apotek

7. Bethania
8. Raadhus, Politistation
9. Kirke
10. Posthus, Telegr.station
11. Struer Bank
12. Schous Hotel

13. Struer Teglværk
14. Stigaards Hotel
15. Sømandshotel
16. Toldkammer
17. Esbjerg Andelsslagteri
18. Overhoved Teglværk

19. Banegaard
20. Jernbanehotel
21. Elektricitetsværk
22. Præstebolig
23. Realskole
24. Vandtaarn

Struer i 1925, hvor Peter Bang og Svend Olufsen begyndte sin radiovirksomhed på herregården Quistrup udenfor byen. Kort: Struer Museum.

B&O-byen – parcelhuse, planlægning og parter

B&O-byens fremvækst var del af et langt forhold mellem Struer by og Gimsing Sogn, hvor begge var aktive parter i udparcelleringen af jorder til den nye bydannelse. Da B&O begyndte deres radiovirksomhed i 1925 var Struer allerede en fungerende provinsby med havnen og jernbanen som sine hidtil største vækstlokomotiver, og byen blev købstad, da man i 1917 efter mange års forhandlinger endelig kunne skrive under på sine købstadsrettigheder.¹⁴ Mod syd grænsede købstadskommunen op til Gimsing Landkommune, som byen tidligere havde været del af. Da Struer i første omgang blev en selvstændig kommune i 1894, var det ved en udskillelse fra Gimsing.

I landkommunen Gimsing fik man med radiofabrikken i 1927 en stabil og voksende indtægt fra industrien, og der var også rigeligt med plads til udstykning af grunde til beboelse. Samtidig lå mange af områdets store gårde i Gimsing, blandt andre frøavlergården Hunsballe, familien Olufsens gods Quistrup og Gimsinghoved, hvorfra Ivar Lundgaard førte en af landets største kreatureksporter. Det gik altså godt i Gimsing, mens der i Struer opstod problemer for byudviklingen. Struer voksede og allerede i 1940'erne kom købstaden i arealnød; imens voksede B&O-byen frem som en forstad til byen på den anden side af kommunegrænsen. Der var brug for plads til både beboelse og erhverv i Struer, og derfor søgte byrådet i 1947 om indlemmelse af tre arealer fra det omkringliggende område i hhv. Resen-Humlum, Ølby-Asp-Fousing og Gimsing Sogne. Fra Gimsing ønskede købstaden at indlemme 105 ha, hvor blandt andet radiofabrikken og B&O-byen lå. I Gimsing var sognerådet opmærksom på sine gunstige forhold, og man modsatte sig en indlemmelse af radiofabrikken og de nye, små villaveje. Struer Købstadskommune fik 75 af de

ønskede 105 ha mod en erstatning på 250.000 kr. Det varede ikke længe før de nye arealer var opbrugt, og allerede i 1963 forhandlede købstaden og landkommunen sig frem til, at Struer igen overtog arealer fra Gimsing. Denne gang 11 ha mod aftale om, at vandværket i Struer skulle levere vand til dele af Gimsing, som også skulle tilsluttes Struers kloaksystem.¹⁵ Der var altså allerede inden kommunalreformen i 1970 en løbende forhandling mellem Struer og Gimsing, der trods Gimsings overhånd havde gensidigt brug for hinanden. Struer manglede plads, og Gimsing havde brug for den moderne bys fornødenheder som vand, varme og el til den voksende kvarterdannelse i kommunen. Det pegede i retning af en kommunesammenlægning, og Den Danske Købstadsforening var heller ikke i tvivl, da de undersøgte forholdene på egnen i 1965: ”Den mest hensigtsmæssige udvidelse af købstaden vil kunne foregå mod syd i Gimsing Kommune, og der vil herved skabes muligheder for en mere hensigtsmæssig udbygning af byen end den, der finder sted med de nugældende kommunegrænser.”¹⁶ Som skrevet så gjort, og med kommunalreformen i 1970 blev de to kommuner lagt sammen med en række andre kommuner i den nye Struer Kommune, som boligområdet i Gimsing dermed blev del af.

Den voksende B&O-by blev bygget på jorden fra områdets store gårde, og i 1960’erne købte og solgte både Struer og Gimsing kommuner arealer til bebyggelse i området omkring den oprindelige kerne af radiobyen. Gimsing sogneråd sørgede for at der af de store arealer i kommunen var byggemodne grunde til både beboelse og industri. Alene i 1964-65 solgte sognerådet 60 parcelhusgrunde og købte jord til udstykning af ca. 100 mere.¹⁷ Nogle byggede selv den nye bolig, mens andre købte nybyggede huse fra private entreprenører, der havde bygget i området. I planlægningen af, hvordan bebyggelsen i Gimsing udviklede sig, synes de to kommuner at have været de dominerende parter. Der blev med de mange udstykninger til bolig også gjort plads til industri, så B&O kunne vokse i forlængelse af sit eksisterende industriområde, men virksomhedens ledelse synes ikke at have været en aktiv part i den øvrige byudvikling, som det for eksempel ses på Als med Danfoss.

Indbyggertallet for boligområdet ved fabrikken lå i de første år på ca. 100-150, men fra omkring 1950 tog byggeriet for første gang fart. Op til kommunesammenlægningen blev indbyggertal for forstadsbebyggelsen i Gimsing samlet i en rapport, der viste et hurtigt voksende befolkningstal: 144 indbyggere i 1950; 523 i 1955; 614 i 1960 og 916 i 1965.¹⁸ Demografisk var Gimsing præget af en stor andel af unge familier. Ser man nærmere på året 1960, var der en forventning om et stigende børnetal, og kun 4% af befolkningen var over 65 år. Industri og håndværk var det dominerende erhverv i forstadsbebyggelsen i Gimsing, der ellers var traditionel landkommune: 63,9 % (mod 46,1% i købstaden). Mange var tilknyttet B&O, men også banen og forskellige industri- og håndværksvirksomheder i Struer købstad beskæftigede beboerne fra Gimsing.¹⁹ I løbet af 1960’erne kom der for alvor liv i den nye bydel, og B&O udvidede også med flere fabrikker. Bilerne satte sit præg på B&O-byen, hvor trafikken til og fra radiofabrikken gav anledning til diskussioner af færdselsregulering i området, samtidig med at den øgede bilisme fik Struer Bank til i 1966 at åbne en filial med drive-in-bank i Gimsing. Den helt store satsning blev Gimsing Butikscenter, der gav beboerne mulighed for at handle mere end dagligvarerne fra Brugsen lokalt. Centeret åbnede i 1969 på 2100 kvadratmeter med plads til 10 specialbutikker og et cafeteria på førstesalen. Centeret blev dog ikke den store succes og måtte efter en kort årrække lukke ned, men med egen bank, butikscenter, skole og indtil 1970 også kæmnerkontor var B&O-byen i Gimsing for en periode en lille selvstændig enklave.²⁰ Bydelen udviklede sig med hensyn til materielt udtryk, demografi og services, som mange andre parcelhuskvarterer og forstæder i samtiden. Parcelhusbyggeriet nåede et højdepunkt i 1960-70’erne, hvor næsten halvdelen (450.000) af alle nybyggede boliger i Danmark var parcelhuse.²¹ Under den hastige vækst dominerede de ensartede typehuse nybyggeriet, hvilket senere var med til at føre til en kritik af den kedelige og konforme livsform i parcelhusene. Selvom fortællingen om forstæderne og herunder

parcelhuskvartererne sidenhen har fået denne negative klang, så var den anti-urbane idé om plads, luft, eget hus og egen have i tiden indtil 1980'erne populær.²² Dette er en væsentlig pointe fra forskningen i parcelhuskvarterer for forståelsen af, hvorfor boligformen blev så udbredt. I B&O-byen flyttede de unge familier ind i parcelhuse på nyanlagte villaveje med plads til bilen i garagen, og indkøbene kunne foretages lokalt hos købmanden og senere i centeret, der skulle fungere som omdrejningspunkt for bydelslivet.

B&O-byen var altså ligesom andre moderne fabriksbyer præget af den øvrige byudvikling – også i langt højere grad end de tre områder, som jeg sammenligner med senere – og særligt i tiden efter kommunalreformen smeltede området sammen med resten af Struer. Det var også langt fra udelukkende B&O-medarbejdere og deres familier, der bosatte sig i Gimsing, selvom koncentrationen var stor. Udviklingen i B&O-byen handlede i høj grad om lokale kommuner som aktive parter, om parcelhusudviklingen som en kontekst på nationalt plan og om en planlægningsstruktur, hvor udstykninger og behovet for boliger fulgte hinanden løbende. Bydannelsen var ikke et udtænkt og på forhånd planlagt projekt på tegnebrættet som andre lignede bebyggelser ved og af virksomheder. B&O har ikke spillet en stor rolle i udviklingen af området, og relationen mellem fabrik og by må derfor afsøges andetsteds.

Luftfoto over Gimsing og fabrikkerne, 1972. Foto: Struer Museum.

Oral History fra midten

Når koblinger mellem fabrik og by ikke er markant i de umiddelbare træk af byudviklingen, er det ikke ensbetydende med, at de ikke eksisterer. Den moderne fabriksbys kobling af fabrik og by undersøges i det følgende i de sociale og kulturelle lag af livsførelsen på stederne, og dermed bliver beboerne centrale for forståelsen. Deres oplevelser af B&O-byen er indsamlet ved interviews, der giver en indgang til at studere bydelen på nært hold. Oral History har ofte været brugt til at studere historien 'fra neden', hvilket har udgjort en stor socialhistorisk indsats indenfor feltet, hvor fortidens glemte og gemte mennesker er kommet til orde.²³ Oral History kan på samme måde bruges til at se nærmere på historien 'fra midten' – middelklassens eller "almindelighedens historie", som historiker Mette Tandrup Mortensen har kaldt det i en beskrivelse af parret Lis og Erling Kristensens parcelhustilværelse fra Albertslund.²⁴ Beretninger fra et boligkvarter kan synes at repræsentere det ordinære, men er stadig formet af sociale og kulturelle kræfter. Etnolog Peter Dragsbo har på baggrund af sine studier af parcelhuskvarterer og forstæder defineret forstaden med udgangspunkt i menneskets forhold til byen: "... dels som en funktion af industrialiseringen og fremvæksten af den moderne by efter ca. 1850, dels som et historisk kulturmiljø, formet af sociale og kulturelle kræfter."²⁵ Denne forståelse af boligområdet – hos Dragsbo forstaden og her den moderne fabriksby – ligger til grund for undersøgelsen af B&O-byen, forstået som et fænomen der er formet og formes af livet i kvarteret; de sociale og kulturelle kræfter med Dragsbos formulering.

Oral History-feltet har metodisk ændret sig med årene fra at have fokus på den historiske viden eller fakta, som informanterne kan bidrage med, til også at have fokus på de erindringshistoriske lag, som uomgængeligt følger med både som problem og potentiale.²⁶ Erindringer formes af tidens gang og beslægtede fortællinger – de er ikke en direkte genvej ind i fortidens livsverden. I denne artikel vil beretninger både blive undersøgt som kilder til den historiske B&O-by og til beboernes oplevede B&O-by. Et gennemgående greb i analysen af beboernes beretninger vil være et fokus på hverdagen, der har udgjort deres oplevelser af og i B&O-byen.

Ti beboere og tidligere beboere er blevet interviewet om deres oplevelse af livet i B&O-byen for at få en forståelse for bosætningen og hverdagslivet i kvarteret. Hvordan og hvorfor kom de til B&O-byen? Hvordan var hverdagen med arbejde og familieliv? Beboerne har i interviewene fortalt om deres flytning til Struer og Gimsing, om valget af B&O som arbejdsplads, om hverdagsliv, arbejdsliv og familieliv. Med undtagelse af ét har interviewene fundet sted hos beboerne, hvoraf otte stadig bor i boligen i Gimsing. Blandt informanterne er to ægtepar, som er interviewet sammen om deres fælles liv i B&O-byen. Interviewene er semistrukturerede med brede spørgsmål i begyndelsen, så informanterne har haft mulighed for at komme på banen med deres egne udlægninger, sprogbrug og vægtning af informationer og historier. Interviewguiden har i den forbindelse haft karakter af en tjekliste, så der er et fælles grundlag af informationer, der er indhentet fra alle informanter, uden at guiden begrænsede flowet i informanternes erindringsproces.²⁷ Informanterne er valgt på baggrund af deres tilknytning til bydelen og til B&O. Nogle få informanter henvendte sig selv som følge af en notits, jeg fik trykt i den lokale avis, men de fleste har jeg fået kontakt til via *snowball sampling*; én informant kunne lede mig til den næste.²⁸ Fokus ligger i denne artikel på de B&O-medarbejdere og ægtefæller, der flyttede til Gimsing for at bo, arbejde og leve.

Beboernes beretninger – hverdagen i den moderne fabriksby

I interviewene fremkommer tre temaer, der giver et indblik i forholdet mellem fabrik og by: tilflytning, netværk og forholdet mellem arbejde og hjem. Under disse er der beretninger om familieforhold, transport, børn, arbejdslivet og mange af hverdagens andre aspekter for beboerne, der er interessante for forståelsen af, hvad der kan være med til at konstituere den moderne fabriksby.

Tilflytning – Vi startede på en tidselmark her

Da de første informanter kom til B&O-byen, var der marker mellem den pletvise bebyggelse ved fabrikken. ”Vi startede på en tidselmark her”²⁹, sagde Anny Holst under interviewet, og fortalte om en ko, der en dag havde forvildet sig ind i deres have fra markerne omkring. Tilflytterne flyttede ind på unavngivne stikveje af grus, og der var endnu ikke kloakering, gadebelysning eller andre af byens goder. De interviewede beboere flyttede til Gimsing i perioden mellem 1947 og 1974, og flere af dem oplevede boligområdet vokse frem i Gimsing. Tilflytningen til B&O-byen rummer to interessante aspekter: dels forskellige agitationspraksisser, der trak nye B&O-folk til området og dels oplevelsen af stedet som tilflytter. Begge viser, hvordan by og fabrik fra start var tæt forbundet i beboernes liv.

Radiofabrikken var den første magnet for tilflytning til området i Gimsing. I 1960’erne, hvor store dele af B&O-byen blev bygget, var B&O godt på vej mod sit højeste; de skulle bruge arbejdskraft, og den kom med de mange tilflyttere. Nogle kom til bydelen, når ledere fra B&O rettede henvendelse til Århus Teknikum for at headhunte de bedste dimittender derfra.³⁰ Det var en direkte agitation til virksomheden, som også blev en indirekte agitation til B&O-byen, hvor mange af ingeniørerne endte med at bo. Netværket af B&O-medarbejdere i området tiltrak derudover også de nyansatte på B&O. Som et første led i tilflytning boede flere af de nye medarbejdere i midlertidige løsninger i området, der i flere tilfælde var båret af netværket af B&O-folk, som jeg vil komme nærmere ind på senere.

En af de interviewede beboere, Gerda Krebs Sørensen, voksede op i Struer og mødte sidenhen sin mand, Nicolai Krebs Sørensen, der var ingeniør og arbejdede sammen med hendes bror på B&O. I 1947 flyttede det nygifte ægtepar Krebs Sørensen sammen til Gimsing, hvor hun efter sin

mands død stadig bor i deres hus på Rønne Allé. Hun er dermed den informant, der har boet længst i området, der tidligere hed B&O-byen. Gerda Krebs Sørensen begynder sin historie om B&O og bydelen i et lejlighedskompleks ved Østre Stand en lille kilometer fra den første fabrik. Den lokale tømrermester Beck Hald havde bygget et hus med 12 lejligheder på sin grund ved Nørregård. Lejlighederne blev primært lejet ud til unge ingeniører, der kom til byen for at arbejde ved B&O. Mange kom til byen som unge familier, og når der kom børn til, blev pladsen trang i de små lejligheder.

Gerda Krebs Sørensen i sin havestue på Rønne Allé til interviewet om tilværelsen i B&O-byen. Foto: Helle Nissen Gregersen.

Byggemodning af grunde i Gimsing. Foto: Struer Museum.

Derfor flyttede mange videre til nogle af de nye byggegrunde i området, der lå langs jordveje, som senere blev til veje som Gimsinghøje, Baunehøj og Rønne Allé. Gerda Krebs Sørensen og hendes mand var et af de par, der flyttede ind i lejlighederne, hvorefter de købte en grund på Madsens Vej (senere Rønne Allé), hvor de fik bygget deres hus i 1952. Mange af parrets naboer fra Nørregård flyttede også ind på de nye veje i B&O-byen. På samme måde som lejlighederne synes at have fungeret som et midlertidigt stoppested for B&O-ansatte, kom mange unge ingeniører til byen og boede hos cheffingeniør Erik Rørbæk Madsen for en periode. Rørbæk Madsen var en af tidens markante personligheder på B&O, og han byggede hus på Gimsinghøje i B&O-byen. Informanten Knud Holst, der var uddannet svagstrømsingeniør fra Århus Teknikum, var selv logerende hos Rørbæk Madsen i en periode: ”Jeg kom til B&O første gang i 1952, og flyttede ind ovre ved Rørbæk, som unge ingeniører de nu gjorde dengang. [...] Vi var adskillige B&O-ingeniører, der har boet ovre ved ham i en periode, indtil vi fandt et rigtigt sted at bo.”³¹

Generelt tegner der sig et billede af, at nytilkomne B&O-folk var godt hjulpet på vej af netværket i området. Blandt informanterne har Birthe Thermann Jensen, samt ægteparret Erik Albert og Birte Jensen også selv haft logerende B&O-ansatte i deres huse i begyndelsen.³² Agitationen til området, som i lejlighedskomplekset på Nørregaard og hos Rørbæk Madsen, var første led for tilflytterne, men de mere permanente boliger kunne også findes gennem netværket af B&O-folk. De midlertidige løsninger synes altså at have bidraget til, at tilflytterne sidenhen slog sig ned i B&O-byen, når de flyttede i egen bolig. Erik Albert og Birte Jensen fortalte om deres flytning til vejen Baunehøj, at de blev gjort opmærksomme på et hus i forbindelse med et barselsvisit hos en

kollega i området. Parret var endnu ikke gift, og havde derfor endnu ikke huskøb i tankerne, men endte med at købe huset i Gimsing på deres venners opfordring.³³ Parret Jensen flyttede ind i deres hus i 1967 og kom til at bo på samme vej som Knud og Anny Holst, der var kommet til bydelen på lignende vis fire år tidligere. Knud Holst, der havde boet hos Rørbæk Madsen i sin første tid på B&O, tog i 1954 til København for at være på Danmarks Tekniske Højskole. I København mødte han sin kommende hustru Anny. Da han kom tilbage til Struer sammen med Anny Holst boede de i en periode i lejlighed på Anlægsvej inde i Struer, men gennem nye bekendte kom de til Gimsing igen, som da Knud Holst var kommet til byen første gang. Her byggede de hus i 1962.³⁴ Agitationen af medarbejdere til B&O var altså med til at konstruere B&O-byen både materielt, når tilflytterne byggede huse i området, men også som en social formning af stedet gennem tilflytternes netværk.

Nogle af beboerne gav praktiske forklaringer på valget af B&O-byen, når de fortalte om deres tilflytning; arbejdspladsen lå tæt på, og der var i det nye boligområde mulighed for at finde sig en passende grund eller bolig.³⁵ Derudover var der indtil kommunesammenlægningen også en markant skattemæssig fordel ved at bo i landkommunen Gimsing, der på samme måde som i resten af landet udgjorde et såkaldt skattely fra de højere beskatninger i købstadskommunerne. Hos andre beboere var der i beretningerne en tydelig fortælling om begyndelsen på tilværelsen i Gimsing. Krebs Sørensen opsummerer sin fortælling om lejlighedskomplekset som en form for oprindelseshistorie: ”Jeg ved godt, at det kun var 12 lejligheder, der var der dengang, men der kom så udskiftning – stadigvæk med nye til B&O, som efterhånden er flyttet ud i Gimsing på sidevejene. På den måde synes jeg egentlig, at man godt kan sige, at meget af Gimsing som sådan er opstået ved, at Beck Hald byggede det hus.”³⁶

Chefingeniør Erik Rørbæk Madsen, der husede flere tilflyttende B&O-folk indtil de fandt egen bolig. Foto: Struer Museum.

Beretningerne om tilflytningen til B&O-byen tager særligt en narrativ form hos de beboere, som kom tidligt til Gimsing. De flyttede til et sted, hvor nybyggeriet stadig var i gang, og hvor deres familier etablerede sig sideløbende med bydelens konsolidering – der har været tale om en begyndelse både for B&O-byen og for deres familier, som synes at afspejle sig i deres oplevelse af tilflytningen. Denne form for narrativ har været med til at forme en oplevet B&O-by, som for mange ikke var sprogligt artikuleret – de kaldte området Gimsing – men som har været en B&O-by for dem i den forstand, at deres tilværelse der havde en tæt tilknytning til fabrikkerne. Beboernes tilflytning har været forbundet med både agitationen, praktiske forhold og for nogle med en oplevelse af en ny epoke både for området og for deres familie. Fælles for tilflytningernes oplevelser er, at det har formet B&O-byen for de nye beboere. Hermed har agitationen og det første møde med bydannelsen ved B&O været med til at danne grundlag for det netværk af B&O-medarbejdere – ofte fra Århus Teknikum – der tegner sig i beboernes beretninger. Begyndelsen på beboernes liv i den moderne fabriksby var altså betinget af en tilgang af B&O-folk til området, der ikke var drevet af boligbyggeri og andre initiativer fra virksomhedens side, men af medarbejdernes egen etablering af et netværk i området.

Netværk – Vi var da alle sammen fra B&O, når vi boede herude

Netværkets betydning for tilværelsen i B&O-byen tegner sig allerede i ovenstående; naboer, kollegaer og venner blev en del af beboernes hverdag i bydelen. I en forstand er der allerede her tre netværk på spil og hertil kommer legekammerater, hjemmegående husmødre med flere. Jeg kunne altså også skrive om netværkene i flertal, men de forskellige kategorier flyder sammen. Skiftende roller og til- og fraflytning har været en del af beboernes netværk, som ikke var statisk, men i den periode, som artiklen undersøger, tegner sig alligevel tydelige konturer af et netværk, der knytter sig til både by og fabrik og forbinder de to. I det netværk, som jeg har nærmet mig gennem beboernes beretninger, er det interessant at se på to klassiske kategorier – køn og klasse. Bydelen har budt på forskellige hverdage for de mandlige og de kvindelige beboere. Mændene gik på arbejde, mens kvinderne i parcelhuskvarterne befandt sig i en brydningstid i 1950-70'erne, hvor både den hjemmegående husmor og den udearbejdende kvinde sås i de danske hjem, hvilket også var tilfældet i B&O-byen.³⁷ Klasseskellet viser sig i en ambivalent form i B&O-byen, hvor der på den ene side er en umiddelbar oplevelse af et kvarter bestående af B&O-ingeniører, samtidig med at en bredere befolkningssammensætning voksede frem omkring dem.

Tilflytningen til B&O-byen skabte et netværk af beboere med tilknytning til B&O i kvarteret, der ofte tilhørte den øvre middelklasse. Netværket er tydeligt i beboernes beretning om livet i bydelen, men alligevel undslipper det en klar afgrænsning af, hvem der var del af det, og hvor stor en del af bydelen det udgjorde. Det er ikke et netværk, der hos informanterne er artikuleret som en bevidst og afgrænset ”klub”, men snarere et netværk, som kan aflæses og fremanalyses mellem linjerne i deres beretninger. Netværkets karakter viser sig i beboernes opremsninger af naboer med tilknytning til B&O³⁸ og mere tydeligt i en kommentar som: ”Vi var da alle sammen fra B&O, når vi boede herude.”³⁹ Én informant valgte endda Gimsing og Struer fra og flyttede længere væk, så omgangen med kollegaer fra B&O kunne blive mere selvvalgt. Det var et netværk af venner og bekendte, som blev understøttet af både private sammenkomster og af sociale aktiviteter på B&O, som f.eks. den årlige dagstur til Venø for funktionærerne hver sommer. Her har mange fra B&O-byen været med. Netværket havde karakter af et socialt fællesskab, der centrerede sig omkring tilflytterne, der primært var ingeniører eller andre med en teknisk uddannelse bag sig.⁴⁰ Umiddelbart tegner der sig et billede af et omfangsrigt netværk, men ved et nedslag i vejviserne fra midten af perioden ses en bred skare af erhverv for beboerne i B&O-byen: ingeniører,

radioarbejdere og andre erhverv med relation til fabrikkerne, men også banearbejdere, slagteriarbejdere og håndværkere uden tilknytning til B&O. I hhv. 1967 og 1970 var der 29 og 31 ingeniører listet i den lokale vejviser for forstaden i Gimsing.⁴¹ Optællingsmetoden overser B&O-medarbejdere med beslægtede funktionærstillinger og f.eks. ingeniører i virksomheden, der har haft en direktørtitel, men der er under alle omstændigheder tale om en gruppering i B&O-byen, der i midten af kvarterets konsolidering ikke udgjorde majoriteten af husstande. Netværkets tilstedeværelse i de interviewede beboeres beretninger hænger nærmere sammen med, at denne gruppe af B&O-medarbejdere i begyndelsen havde samlet sig i Gimsing, mens f.eks. radioarbejderne typisk også boede i de almene boliger inde i Struer og i oplandet, hvor mange af dem kom fra. De tidlige tilflyttere endte ofte også på de samme veje, fordi udstykningen skete løbende. Gimsinghøje, Rønne Allé og Baunehøj er nogle af de ældre veje i området med en stor andel af B&O-tilflyttere, hvilket både er tydeligt i de to vejvisere og i beboernes beretninger. Netværket af B&O-ansatte, som ofte var ingeniører fra Århus Teknikum, levede i en kontekst af stadig flere naboer med andre erhverv og uden tilknytning til B&O. Der var ikke udelukkende medlemmer fra den øvre middelklasse i kvarterdannelsen, og netværket har rummet dele af, men ikke hele B&O-byen. Med rødder i tilflytningen har netværket særligt været et praktiseret netværk, der på samme måde som navnet B&O-byen ikke synes at være artikuleret. Det kan aflæses i beboernes beretninger som et oplevet fællesskab mellem ligesindede, der har været med til at konstituere stedet som en moderne fabriksby, der knyttede bydelen til virksomheden.

I netværket af B&O-ansatte kom kvinderne i B&O-byen ofte dertil, fordi deres mand havde fået arbejde på B&O. Kvinderne var både tilflyttere, der kom til Nordvestjylland sammen med deres mænd, og kvinder fra Struer og omegn, som f.eks. Gerda Krebs Sørensen, der mødte sin mand, da han var blevet ansat på B&O. Som tidligere nævnt kom mange til B&O-byen som unge par, og for flere af kvinderne betød det, at de første år i kvarteret var som hjemmegående husmødre, når der kom børn til. Mødrene brugte kvarteret aktivt i hverdagen, hvor de gik tur med barnevognen, var til legestue og mødtes i Gimsingcenteret. De var til stede i B&O-byen i deres dagligdag og hjalp også hinanden med pasning i det daglige. Der var en form for arbejdsfællesskab blandt de hjemmegående, som var hinandens kollegaer mht. børnepasning. Med Anny Holsts ord: ”Børnene de legede, og skulle vi til frisør, så sagde vi: ’Jeg skal lige ned og klippes,’ ’Jamen, det i orden, vi skal nok tage affære.’”⁴² Det var dog ikke alle de interviewede kvinder, der var hjemmegående; kvindernes arbejdsituationer var mere broget end mændenes. Blandt de interviewede kvinder og hustruerne til de mandlige informanter var der blandt andet en telefonist, en skolelærer og to kontorassistenter på B&O, og arbejdstiderne varierede fra få timer til fuldtid. Ingen af informanterne var hjemmegående hele livet, men fik arbejde, når børnene blev større.⁴³ Kvindernes sociale liv synes ofte at have været koblet til mændenes arbejde; Birte Jensen fortæller om middagsselskaber med vennerne: ”... de fik somme tider at vide, at nu snakker vi altså ikke B&O i aften, men det kunne de ikke lade være med. De var glade for at være der alle sammen – det var jo Eriks andet hjem.”⁴⁴ Flere af de kvindelige informanter mødte deres venner og bekendte gennem netværket af B&O-folk. Kvinderne har været en del af netværket, der ikke udelukkende var et arbejdsfællesskab for de mandlige B&O-ansatte, men også blev opretholdt af de sociale sammenkomster blandt bydelens kvinder. De sociale relationer var påvirket af den fysiske nærhed mellem beboerne i området og arbejdsfællesskabet fra fabrikken, hvilket skabte det netværk, som var konstituerende for B&O-byen forstået som en moderne fabriksby, hvor arbejdspladsen trængte ind i andre aspekter af tilværelsen.

Erik Albert og Birte Jensens datter foran deres hjem på Baunehøj i vinteren 1970-71. Foto: Privat eje.

Arbejde og hjem – Han havde kun én ting i hovedet; det var B&O

For medarbejderne og deres familier i B&O-byen, var B&O en stor del af hverdagen, hvilket afspejler sig i relationen mellem arbejde og fritid i medarbejdernes hverdag. B&O lå tæt på hjemmet, og var for mange også til stede i hjemmene. I praksis var der for flere af de mandlige informanter ikke en skarp linje mellem arbejdet på fabrikkerne og fritiden i hjemmet, hvilket også påvirkede familielivet.

Arbejdet lå tæt på for de af B&O-byens beboere, der hørte til på fabrikkerne, og de fleste af informanterne var også på gåben til arbejde. I begyndelsen af perioden var der stadig lang frokostpause på B&O, hvor medarbejderne kunne nå hjem til frokost, men den praksis blev erstattet af kortere pauser og kantine i løbet af de cirka 30 år, som artiklen fokuserer på fra midten af 1950'erne til midten af 1970'erne. Under interviewene gav de tidligere B&O-ansatte og deres ægtefællers beretninger indtryk af, at B&O ikke kun har været fysisk tæt på, men har været i tanker hos de ansatte; Gerda Krebs Sørensen sagde om sin mand: "Han havde kun én ting i hovedet; det var B&O. Det var simpelthen hans liv – også lige til det sidste."⁴⁵ Nicolai Krebs Sørensen var begyndt på B&O i 1939, og da han gik på pension i slutningen af 1970'erne tog han arbejdet med sig hjem og lavede laboratorium i kælderen på Rønne Allé, så han kunne fortsætte sit arbejde med udvikling af grammofoner.⁴⁶ At arbejdet også var fritid kunne også ses hos Anny og Knud Holst, hvor rundvisningen i hjemmet ifm. interviewet blandt andet bød på det hobbyrum, som Knud Holst havde arbejdet i med sine arbejdsrelaterede fritidsprojekter. Arbejde og fritid synes ikke at have været skarpt adskilte sfærer for de tidligere B&O-ansatte. Erik Albert Jensens dom over sit

arbejdsliv lød: ”Man kan på en måde sige, at ens hobby og ens arbejde var det samme, og det er jo nok sådan nogenlunde den bedste situation, man kan komme i.”⁴⁷

Hjemmeprojekterne var ikke altid fritid, men kunne også være arbejde efter arbejdstiden. Erik Albert Jensen kunne til interviewet også fortælle om en del hjemmearbejde, og det, han kaldte ”underarbejde”; når han mødte tidligere ind på arbejde.⁴⁸ En tidligere kontorassistent og hendes mand, der begge var ansat på B&O, arbejdede begge flere timer end de var ansat til: ”Det er vel fordi man er glad for det, og følte en forpligtelse, og man havde det godt. Sådan var det jo på B&O – folk blev der længe.”⁴⁹ Mange af informanterne havde samme fortælling om overarbejde på B&O, der lader til at have været del af virksomhedskulturen. Den samme historie går igen hos Knud Holst, der kobler overarbejdet til et sammenhold på B&O: ”Hele det sammenhold, vi har haft om B&O herude – når det kneb, så arbejdede vi om aftenen også.”⁵⁰ Det har ikke været uvæsentligt, at B&O-folkene boede tæt på og hurtigt kunne stå til rådighed. I den forbindelse kom Anny Holst på banen og kunne tilføje, at de hjemmegående husmødre også havde en rolle at spille, når de kunne stå klar med en ren skjorte til manden, inden han fór tilbage på arbejdet. Sammensmeltningen af arbejde og hobby var tovejs, og der var også fusk på fabrikken; det var ikke uhørt at bruge arbejdstid og komponenter fra B&O til egne projekter. Informanten Villy Hansen arbejdede i Chefingeniør Rørbæk Madsens afdeling, og kunne fortælle om, hvordan de havde lavet tests der indebar at grave højtalere ned i Rørbæk Madsens have hjemme på Gimsinghøje.⁵¹ Alt i alt har der blandt nogle af virksomhedens ansatte været en udvisket grænse mellem arbejde og hjemmeliv i Gimsing på fabrikkerne og B&O-byen. Der har været et fagligt engagement i arbejdet, der på godt og ondt ikke slukkede ved fyraften.

For familierne blev grænsen også udvisket; nogle af de kvindelige informanter kunne både fortælle om ægtefæller, der tog lige lovligt meget arbejde med hjem i stuen, men samtidig blev B&O også et familieanliggende. Krebs Sørensens fortæller om sin mands arbejde: ”De syntes jo, at det var spændende, og jeg lover dig for, at familien syntes det også. [...] Det kan godt være, at der stadigvæk er den samme entusiasme i dag for dem, der laver tingene, men jeg tvivler på, at familierne i den grad støtter op om det.”⁵²

Netværket af B&O-folk og sammensmeltningen af arbejde og hjem synes gensidigt at have understøttet hinanden; netværket havde rod i ansættelsen på B&O og i arbejdsfællesskabet, samtidig gav netværket forudsætninger for at dyrke sit arbejde i flere aspekter af hverdagen, når B&O både var til stede på fabrikkerne, i hobbyrummene og til private sammenkomster. For så vidt at boligområdets stof er beboerne og virksomheders medarbejderne, så har B&O-byen i høj grad udgjort en sammensmeltning af fabrik og by, der kan siges at være medkonstituerende for den moderne fabriksbys som socialt og kulturelt fænomen.

Den oplevede B&O-by

Gennem beboernes beretninger kommer en oplevet B&O-by til syne; tilflytternes bosættelse og hverdagsliv i kvarteret viser sig i sig selv at udgøre en version af B&O-byen, der følger sig til forståelsen af ’B&O-byen’ som blot et vejnavn eller en stedsangivelse. Deres hverdag har formet en moderne fabriksby, hvor tilflytternes formning af deres eget begyndende familieliv og områdets begyndelse har skabt grobund for det netværk, der var drevet af en fælles tilknytning til B&O og et fagligt engagement i arbejdet. En sådan social og kulturel bestemmelse af B&O-byen, der har afsæt i beboernes oplevelser, er ikke løsrevet fra de administrative og geografiske bestemmelser af B&O-byen, og hviler på, at der var en synlig og materiel B&O-by. Den oplevede B&O-by er et immaterielt fænomen, som har været til stede som en formning af beboernes liv i bydelen og i tilknytning til fabrikkerne. Tilflytterne kom til området og dannede denne B&O-by i deres netværk

af B&O-relationer. De praktiserede den i deres sociale liv og i deres sammensmeltning af arbejde og hjem.

B&O-byen var et afgrænset fænomen i tid og rum, der viste sig i stedets navn i en periode, men som også viser sig gennem beretningerne, selvom der ikke har været tale om et statisk netværk bag; det har ændret sig med øget mobilitet mellem byer, til- og fraflytning, med B&O's udvikling og åbning af fabrikker i andre byer og senere med udflytning af produktionen. Boligbebyggelsen i Gimsing blev også tættere knyttet til Struer i 1970 med kommunesammenlægningen, og da den voksede sammen med byen. Nybyggerområdet i Gimsing fik med sammenlægningen adgang til de institutionelle rammer for f.eks. ældrepleje og børnepasning, der var mere etablerede i byen. En skarp afgrænsning af B&O-byens levetid er ikke mulig, men med udviklingen kommunalt, i virksomheden og i bydelens omfang synes B&O-byen at være kommet til med den første radiofabrik, for alvor at have konsolideret sig fra 1950'erne, for til sidst at miste styrke i løbet af 1970'erne. Der er ikke længere en B&O-by i Gimsing, og som moderne fabriksby kan området også siges at have udviklet sig i en retning, hvor relationen mellem by og fabrik har været mest markant i begyndelsen for sidenhen at vige for sammensmeltningen med resten af Struer og en mere mangfoldig beboersammensætning – ikke alle i B&O-byen var fra B&O og langt fra alle på B&O boede i B&O-byen. Sidenhen er "B&O-byen" dukket op som en betegnelse for hele Struer i national pressedækning af B&O's virke. Forståelsen har forskubbet, forstørret og forandret sig til at rumme hele Struer – "Lydens By", som devisen har været siden 2008 med reference til B&O's historiske tilstedeværelse i byen.

Fyraften på B&O. Foto: Struer Museum.

Den moderne fabriksby på begreb

Afslutningsvis vil B&O-byen og en kort inddragelse af tre markante eksempler på moderne fabriksbyer være udgangspunkt for en indkredsning af begrebet om den moderne fabriksby. Hvordan kan disse steder sættes på begreb med udgangspunkt i relationen mellem by og fabrik, og hvordan kan artiklens undersøgelser af B&O-byens tilblivelse og beboernes levede liv bidrage til forståelsen af den moderne fabriksby?

Tre moderne fabriksbyer

Danfoss på Als, LEGO i Billund og Lindøværftet i Munkebo er på samme måde som B&O-byen vokset som fabriksbyer i landdistrikter eller i tilknytning til provinsbyer i midten af det 20. århundrede. De er markante eksempler på den moderne fabriksby, der voksede hastigt med en befolkningsvækst i Munkebo fra 400 til 4500 fra 1950'erne til 1965, i Billund fra 500 til 2000 i årene 1955-1970 og på Als steg antallet af medarbejdere på Danfoss fra 500 til 5000 i årene 1950-60.⁵³ De tre fabriksbyer var altså større end B&O-byen, der voksede fra knap 150 beboere i 1950 til knap 1000 i 1965. B&O-byens styrke som forskningsgenstand bliver i den forbindelse, at den ikke var tydeligt knyttet til virksomheden som de andre og derfor kan bidrage med andre indsigter om den moderne fabriksby. Undersøgelsen af netop B&O-byen kan derfor være med til at tydeliggøre den rolle det levede liv og hverdagen kan have som et supplerende og væsentligt væsenstræk for den moderne fabriksby.

På Als var Danfoss med Mads Clausen i spidsen meget aktiv i boligbyggeriet omkring fabrikken. Virksomheden havde et byggekontor, der tog sig af fabriksbyggeri, men som også tog del i planlægningen af boligbyggeriet, da der blev behov for boliger til de mange medarbejdere, der kom til området for at arbejde på Danfoss. Virksomheden var af flere omgange fra 1940'erne aktiv i oprettelsen af boligforeninger, der opførte boliger på Nordals og støttede også arbejdet økonomisk. I begyndelsen af 1960'erne tegnede byplanlægger og arkitekt Peter Bredsdorff på bestilling fra Mads Clausen en plan for, hvordan de to eksisterende bebyggelser Nordborg og Langesø kunne forbindes i en Danfoss-by, der skulle sørge for boliger til virksomhedens voksende medarbejdere af både ingeniører og fabriksarbejdere.⁵⁴ Danfoss var i høj grad en aktiv spiller i byplanlægningen på Nordals i samarbejde med kommunerne, og de landsdækkende tendenser indenfor byudvikling spillede også ind på området gennem folk som Peter Bredsdorff, der var i centrum for diskussionerne og beslutningerne om byplan i samtiden.

I Billund købte og udstykkede Ole Kirk og LEGO jord til de tilflyttende medarbejdere i 1946 på en vej, der senere blev døbt Ole Kirk Vej, men ellers er det generelt ikke i forhold til boligbyggeriet, at den markante virksomhed gjorde sig gældende i lokalområdet.⁵⁵ LEGO har i Billund været meget aktiv i etableringen af faciliteter og tilbud i byen. Blandt andet med anlæggelsen af Billund Centeret og – mest bemærkelsesværdigt – Billund Lufthavn, der blev anlagt på initiativ fra LEGO og efterfølgende overdraget til offentligt eje.⁵⁶ LEGO var med til at forme Billund som by og havde medbestemmelse i hvilke tiltag, der blev gennemført, når det skete på initiativ fra og med midler fra virksomheden.

Munkebo udviklede sig i løbet af 1960'erne til en gennemplanlagt fabriksby, der etableredes i forbindelse med at Odense Staalskibsværft ekspanderede til Lindø i 1959.⁵⁷ Lindøværftet blev en aktiv part i byudviklingen, der blandt andet byggede værftshuse som statslånhuse til medarbejderne og etablerede fjernvarmecentral. I Munkebo kom værftet til byen som en allerede veletableret virksomhed og var en tung modspiller i relation til sognekommunens ene embedsmand. Der blev derfor fra Indenrigsministeriet frikøbt en rådgiver, der skulle sørge for kommunens vægt i samarbejdet mellem kommune og virksomhed.⁵⁸ I Munkebo pegede samspillet mellem kommune og virksomhed både frem og tilbage i tid. På den ene side rakte værftets meget aktive rolle i

boligbyggeriet og byplanlægning tilbage til de klassiske fabriksbyers strukturer. På den anden side udviklede Munkebo sig i perioden til en moderne velfærdsby med fjernvarme, bycenter, børneinstitutioner og parcelhusveje.⁵⁹

I de fire fabriksbyer kan der findes fælles træk, der har præget byerne gennem de markante virksomheders tilstedeværelse. De moderne fabriksbyer var ikke som tidligere fabriksbyer på virksomhedernes hænder, men opstod i et samspil mellem kommune og virksomhed, som det ses i de tre nævnte eksempler. Virksomhedernes aktive indvirkning på byerne har haft forskellig karakter og forskellig styrke. I den moderne fabriksby er der altså en mindre entydig form for indvirkning fra virksomhederne på byen end ejerskabet i fabriksbyerne i den tidlige industrialisering. Derudover antager virksomhedernes påvirkning af byerne også mindre strukturelle former, som det er denne artikels ærinde af fremhæve. I sine studier af Munkebo tager historiker Bitten Larsen udgangspunkt i blandt andet vælgertal for at se på identitet og livsform i værftsbyen, og i Værket *Tro, håb og legetøj* undersøger socialantropolog Søren Byskov forholdet mellem LEGO og egnenes religiøse rødder og fokuserer også på, hvordan fritids- og foreningslivet var påvirket af den store tilflytning og vækst i Billund.⁶⁰ I denne artikel har jeg vendt blikket mod beboernes levede liv og oplevelser, som en del af de kulturelle og sociale dele af tilværelsen i byerne.

Hverdagen som manifestation af fabrik-by relation

Den kulturelt og socialt bestemte B&O-by var et historisk situeret fænomen formet af sin samtid og den lokale kontekst på samme måde som forstaden hos Dragsbo ansues som et historisk bymiljø, der har sine rødder i den tidlige industrialisering og som udviklede sig til den dominerende boligform i Danmark i løbet af 1900-tallet.⁶¹ B&O-byen lignede på mange måder den typiske forstad – den placerede sig geografisk som en forstad til Struer, og beboersammensætningen kom med tiden til at bestå af funktionærer, håndværkere og den øvre arbejderklasse. Som fabriksby har der altså været en anden demografi end i de tidligere fabriksbyer, der særligt har huset mange arbejdere. Materielt var B&O-byen et udpræget parcelhuskvarter, der opstod i samme periode, som forstæderne voksede frem i hele landet. Alligevel adskiller B&O-byen sig på et afgørende punkt fra forstaden ifølge Dragsbos karakteristik: ”En afgørende faktor bag det moderne forstads-kvarter var adskillelsen mellem bolig og arbejde i den vestlige verdens industrialiserede byer. I den førindustrielle by var den fremherskende organisering af arbejdet baseret på det ’udvidede hushold’, hvor de ansatte var del af husstanden.”⁶² B&O-byens sammensmeltning af arbejdstiden og fritiden, af arbejdspladsen og hjemmet er atypisk for den moderne forstad. Fusk og højtalereksperimenter i haven passer dårligt ind i forestillingen om adskilte sfærer for arbejde og hjem. Den tætte tilknytning til arbejdet og engagementet i B&O-byen var dels et resultat af boligområdets placering tæt op ad fabrikkerne, dels havde tilknytningen rødder i den bevægelse, der ses i analysen af beretningerne fra tilflytningernes netværksdannelse til en hverdagspraksis med tæt tilknytning til B&O, hvor netværket og arbejdets markante tilstedeværelse i bydelen gensidigt understøttede hinanden. Strukturelt var B&O-byen langt fra det førindustrielle udvidede husholds økonomiske afhængighedsforhold, men kulturelt og socialt var der ikke skodder mellem arbejde og hjem. Det har i den forbindelse også betydning for artiklens resultater, at det ikke har været mit ærinde i indsamlingen af interviews at fremsøge en forskelligartet række af oplevelser, men snare at stikke dybt, hvor der var en interessant kobling mellem by og virksomhed. Der er et bevidst valg, at jeg har koncentreret mig om den øvre middelklasse i B&O-byen, som også har medført et fravalg af et bredere befolkningsperspektiv. Derfor ligger fokus i denne artikel på de B&O-medarbejdere og ægtefæller, der flyttede til Gimsing for at bo, arbejde og leve.

Selvom B&O ikke var særlig aktiv i bebyggelsen af B&O-byen, så var virksomheden i høj grad til stede gennem medarbejdernes hverdag i bydelen. Den relative isolation i Nordvestjylland har i den forbindelse været med til at forstærke B&O’s tilstedeværelse i hjemmet, omgangskredsen, og andre aspekter af hverdagen, der ikke var knyttet direkte til arbejdet. De tilflyttende ingeniører var i højere grad afhængige af B&O end ingeniører ved virksomheder med mere centrale placeringer tæt på beslægtede arbejdsmuligheder. Informant Knud Holst fortæller: ”Hvis B&O gik nedenunder og hjem, så var der ikke noget at lave her. Så der var kun ét at gøre, og det var at bide tænderne sammen og så få det til at gå alligevel. Firma-ånden, den har noget at gøre med, at vi ligger her isoleret fra de store byer.”⁶³ Den firma-ånd, som Holst her nævner, betegner godt den markante tilstedeværelse af B&O i området og hos medarbejderne og deres familier. B&O-byen var både B&O og by – arbejde og hjem. B&O-byen opstod som en moderne fabriksby ved en provinsby med en markant virksomhed som byens primære arbejdsplads og varemærke.

Gennem undersøgelsen af B&O-byens udvikling og beretninger fra områdets beboere har jeg vist, at et begreb om den moderne fabriksby har materielle og immaterielle karakteristika, der rummer både den konkrete opbygning af byen, såvel som oplevelsen af det levede liv på stedet. Virksomhedernes relation til byerne må derfor forstås dels gennem virksomhedsledelsen som lokal initiativtager og samarbejdspartner i byudviklingen, dels gennem den hverdag som medarbejderne har levet og erfaret i den moderne fabriksby, hvor arbejde og hjem har været knyttet sammen på anden vis end tidligere.

Litteratur

Albæk, Ann Merete (red.): *Industrilandskabet omkring Danfoss*. Sønderborg, 2012.

Bak, Sofie Lene: "Indledning" i Sofie Lene Bak (red.): *Oral History i Danmark*. Odense, 2016, s. 9–19.

Byskov, Søren: *Tro, håb og legetøj: landsbyfolk og industrieventyr i Billund, 1920-1980*. Grindsted, 1997.

Dragsbo, Peter: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*. Odense, 2008.

Lafarque Pedersen, Lykke, Niels Jul Nielsen, og Ingeborg Cock-Clausen: *Industriens Vugge. Brede - et fabrikssamfund ved Mølleåen 1800-1956*. København:, 1993.

Larsen, Anne Trine: *En slags mandinder. En analyse af køn og arbejde i Danmark 1950-1989*. København, 2006.

Larsen, Bitten: "Skabelsen af en værftsby" i Jens Toftgaard (red.): *Odense staalskibsværft 1918-2012. Lindøværftet og munkebo 1959-2012. Bind 2*. Odense, 2016, s. 593–627.

Porteous, J. D.: "The Nature of the Company Town", *Transactions of the Institute of British Geographers* 51, 1970, s. 127–42.

Ritchie, Donald A: *Doing Oral History. Third edit.* Oxford, 2015.

Sandfeld, Gunnar: *Fra en helt anden tid: Struers udvikling fra næsten ingenting til næsten købstad 1855-1900*. Struer, 1955.

Søland, Birgitte. "Oral History som historisk kildemateriale: Nogle refleksioner fra felten" i Sofie Lene Bak (red.): *Oral History i Danmark*. Odense, 2016, s. 119–27.

Toftgaard, Jens, og Henrik Harnow: "Indledning" i Jens Toftgaard (red.): *Odense staalskibsværft 1918-2012. Et stålskibsværft ved Odens Kanal 1918-1958. Bind 1*. Odense, 2016, s. 11-30.

Utrykte kilder

Lokalhistorisk Arkiv for Struer Kommune (LAS)

Vejviser – Struer, Gimsing Bremdal (1967, 1970)

Det Kongelige Bibliotek (KB)

Johannes Buchholtz, NKS 2432 folio

Blandede Arbejder

Struer Kommunearkiv (SKA)

Struer Kommune

Bilag vedr. Kommunesammenlægningen pr. 1-4-1970.

Bilag vedr. Kommunesammenlægningen.

Interviews

Villy Hansen, 2. maj 2017.

Knud og Anny Holst, 21. april 2017.

Birthe Thermann Jensen, 26. april 2017.

Erik Albert og Birte Jensen, 27. april 2017.

Anne Marie Lauenborg, 26. juli 2017.

Svend Erik Svith, 25. juli 2017.

Grethe Krebs Sørensen, 9. maj 2017.

Anonym informant, 10. maj 2017. (Her: Inger Nielsen)

Noter

¹ KB, Johannes Buchholtz, NKS 2432 folio: Blandede Arbejder, Omtale af B&O Fabrikkerne, Nov. 1937.

² Toftgaard og Harnow: "Indledning", s. 23.

³ Artiklens undersøgelse af B&O-byen er baseret på en skitsering til et henlagt projekt fra 2009 af tidligere museumsinspektør på Struer Museum Christian Ringskou.

⁴ Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?*, s. 18.

⁵ Dateret via luftfotos på Danmark set fra Luften: <http://www5.kb.dk/danmarksetfraluften/> (09.09.2020)

⁶ *Struer Dagblad*, "Gadenavnsændring i Gimsing" 04.12.1965.

⁷ Interviews: Holst, Jensen, Hansen, Lauenborg, Krebs Sørensen. Ni af informanterne, der er interviewet til studiet af B&O-byen, har selv haft tilknytning til B&O enten som tidligere medarbejdere eller gennem deres ægtefælle. Undtagelsen er Anne Marie Lauenborg, der ikke havde tilknytning til B&O, men som har kunne bidrage med viden om bydelens udvikling, da hun var gift med kærneren i den tidligere Gimsing Kommune og har boet i boligkvarteret siden 1965.

⁸ Porteous: "The Nature of the Company Town", s. 127.

⁹ Ibid.: s. 140.

¹⁰ Lafarque Pedersen, Jul Nielsen, og Cock-Clausen, *Industriens Vugge*.

¹¹ Larsen: "Skabelsen af en værftsby"; Albæk: *Industrilandskabet omkring Danfoss*; Byskov: *Tro, håb og legetøj*.

¹² Toftgaard og Harnow: "Indledning", s. 23.

¹³ Jævnført afsnittet om 'Den moderne fabriksby på begreb'.

¹⁴ Sandfeld: *Fra en helt anden tid*, s. 17f.

¹⁵ SKA, Struer Kommune: Udkast til undersøgelse af kommuneinddelingsproblemerne i den nordlige del af Ringkøbing Amt, Kommunallovskommissionen, 25. februar 1965.

¹⁶ SKA, Struer Kommune: Angående Struer Kommunes fremtidige grænser, Den Danske Købstadsforening, 16. juli 1965.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ SKA, Struer Kommune: Rapport fra Kommunallovskommissionen, april 1968.

¹⁹ SKA, Struer Kommune: Angående Struer Kommunes fremtidige grænser, Den Danske Købstadsforening, 16. juli 1965.

²⁰ *Holstebro Dagblad*: "Færdselsregulerende kørebaner ved B&O" 05.10.1966; *Struer Dagblad*: "Gimsing Butikscenter åbner..." 28.05.1969; *Jyllands-Posten*: "Struer Bank har besluttet..." 24.09.1966.

²¹ Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?*, s. 219.

²² Ibid.: s. 21f.

²³ Bak: "Indledning", s. 11.

²⁴ <https://baggrund.com/2017/01/22/parcelhuspionerer-parcelhusdanmark-og-almindelighedens-historie/> (11.09.2020)

²⁵ Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?*, s. 18.

²⁶ Bak: "Indledning", s. 10f.

²⁷ Ritchie: *Doing Oral History*, s. 78ff.

²⁸ Søland, "Oral History som historisk kildemateriale.", s. 120f; Ritchie: *Doing Oral History*, s. 42f.

²⁹ Holst, interview.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Interviews: Jensen, Thermann Jensen.

³³ Jensen, interview.

-
- ³⁴ Holst, interview.
- ³⁵ Bl.a. Interviews: Svith, Hansen.
- ³⁶ Krebs Sørensen, interview.
- ³⁷ Om køn og arbejde se: Larsen: *En slags mandinder*.
- ³⁸ Bl.a. interviews: Hansen, Lauenborg, Svith.
- ³⁹ Holst, interview.
- ⁴⁰ Interviews: Nielsen, Hansen.
- ⁴¹ LAS, Vejvisere, 1967 og 1970.
- ⁴² Holst, interview.
- ⁴³ Interviews: Krebs Sørensen, Holst, Nielsen, Hansen, Thermann Jensen.
- ⁴⁴ Jensen, interview.
- ⁴⁵ Krebs Sørensen, interview.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ Jensen, interview.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Nielsen, interview.
- ⁵⁰ Holst, interview.
- ⁵¹ Hansen, interview.
- ⁵² Krebs Sørensen, interview.
- ⁵³ Byskov: *Tro, håb og legetøj*, s. 161; Larsen: "Skabelsen af en værftsby", s. 593; Albæk: *Industrilandskabet omkring Danfoss*, s. 60.
- ⁵⁴ Albæk: *Industrilandskabet omkring Danfoss*, s. 57ff, 75.
- ⁵⁵ Byskov: *Tro, håb og legetøj*, s. 161ff.
- ⁵⁶ Ibid.: s. 209ff.
- ⁵⁷ Toftgaard og Harnow: "Indledning", s. 11.
- ⁵⁸ Larsen: "Skabelsen af en værftsby", s. 596.
- ⁵⁹ Ibid.: s. 604f.
- ⁶⁰ Larsen: "Skabelsen af en værftsby", s. 262; Byskov: *Tro, håb og legetøj*, s. 160ff.
- ⁶¹ Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?*, s. 23.
- ⁶² Ibid.: s. 18.
- ⁶³ Holst, interview.